

БЪЛГАРСКИ ИНКУНАБУЛИ И ТРАДИЦИИТЕ НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Десислава ИВАНОВА (Шумен)

Ще започна с едно твърде песимистично изказване на И. Богданов: *„На българската първопечатна книга не се отдава почти никакво внимание и за мнозина редица безспорни днес нейни образци не са друго освен принадлежност на „общославянската“ първопечатна книга, задоволяваща изобицо нуждите на източноправославните славяни“*¹. Веднага от това твърдение последва логичният въпрос *Кои са първопечатните български книги?* „Зададен“ чрез най-популярната съвременна медия интернет, той получи твърде различни и противоречиви отговори с големи хронологически разминавания. Най-смущаващо е твърдението от авторитетната енциклопедия Брокхауз и Ефрон, според която най-ранното българско издание е „Огледало“, отпечатано в Будапеща през 1816 г.² По силата на този пример началото на българското книгопечатане се поставя едва десет години след отпечатването на новобългарския Неделник от Софроний през 1806 г. А също така това руско електронно издание игнорира и книгоиздателската дейност на българина Яков Крайков от XVI век. Т. е. два изключително безспорни факта са напълно изтрити от историята на българската печатна книга. Началото на тази история на други места е свързано с 1651 г. и книгата „Абагар“³ — година, която също е твърде късна. Най-ранната година, спомената в електрон-

¹ Богданов И. Българската книга през вековете. София, 1978, с. 178.

² Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — В: <http://bibliotekar.ru/bep/155.htm>. Тази книга е спомената като първата българска и на други места в мрежата, например: *Первопечатные книги*: — В: <http://typography.su/pervopечатnie-knigi.htm/>; също и в: *История книгопечатания в Европе* - ru.wikipedia.org; fastdruk.net/knigo_print.html.

³ *История на книгата. Част четвърта, последна*. — В: <http://knigoteka.com/text/?rid=4&id=43> от индексирането ѝ на 25 Юни 2008.

ното пространство, е 1508 и срещу нея е отбелязано: „В Влахии вышла первая болгарская печатная книга — Литургия монаха Макария“⁴.

В много изследвания и електронни публикации книгата на Макарий по-често е определяна само като първата славянска, а не българска печатна книга с кирилски шрифт. Всъщност и това становище не е съвсем точно, тъй като всеизвестен факт е по-ранната поява на кирилските инкунабули на Швайполд Фиол, по-популярни като Краковски славянски издания, а също и Цетинските кирилски книги от края на XV век.

Оказва се, че търсенето на „първата/първите български печатни книги“ в интернет е не само объркващо поради фактологичните размивания, но и твърде оскъдно като информация. За жалост с такива характеристики могат да се определят и редица сериозни научни публикации в сферата на академичното познание за българското първопечатане. Тази неединност се дължи на различните критерии, по които се определя и детерминира първата българска книга.

В Каталога на българските печатни книги, съставен от Николай Теодосиев, са посочени неговите критерии за определянето на едно печатно издание като българско. Основните маркери са авторство, език и читателска аудитория, т. е. едно издание е българско, ако отговаря на едно или на повече от едно от посочените условия:

„1. Написано или редактирано на среднобългарски или новобългарски език от българи или чужденци, независимо от използваната азбука;

2. Написано или редактирано от българи на чужди езици;

3. Написано на средно- или новобългарски и същевременно и на чужд език (паралелен текст);⁵

4. Написано на чужд език, включително на църковнославянски, но издадено с финансовата подкрепа („иждивение“) на българи, или предназначено предимно за българска читателска аудитория.“⁶

В Каталога на първо място, като първа печатна българска книга е поставена книгата „Служебник“ (1508), отпечатана във Влашко от свещеноиннок Макарий⁷.

⁴ Хронология Болгарии. Сост. Игор Борев — В: <http://www.hrono.info/blgr.html>.

⁵ Съвсем очевидно е, че тук основно биха се вписали речниците и различните учебни пособия за изучаване на чужди езици, които в периода на Възраждането са едно доста популярно четиво.

⁶ Теодосиев, Н. Каталог на българските печатни книги 1508—1878 г. София, 2007, с. 19.

⁷ Теодосиев, Н. Каталог на българските..., с. 37.

Един от определящите критерии в ранните етапи от книгопечатането с кирилски шрифт би трябвало да бъде езикът, на който са написани кирилските книги, т. е. първото условие според текста на Н. Теодосиев. Интересно е, че в много публикации (и електронни, и книжни) най-често срещаната формула е „*първата славянска книга, отпечатана на кирилица*“⁸. Въпросът е какво всъщност се влага в определението „*славянска*“? Каква славянска — сръбска, руска, украинска, българска...? Тези въпроси, а също и неединността на твърденията (не само в интернет пространството) провокират идеята да се систематизират някои от становищата и да се акцентира върху два момента:

1. какво се крие зад „удобния“ термин „славянски инкунабули“⁹;
2. кои все пак са първите български печатни издания.

Отговорът на втория въпрос би бил изключително лесен, ако първият получи своя категоричен и обоснован отговор.

Началото на славянското книгопечатане по категоричен начин се свързва с дейността на Швайполд Фиол, който през 1491 г. отпечатва в Краков „Октоих“ и „Часослов“ с кирилски шрифт, а през 1493 г. от неговата типография излизат още две книги — „Цветен“ и „Постен триод“. Изданията на Фиол са определени като „*първите славянски книги*“ и в изследванията на българските учени И. Богданов¹⁰ и П. Атанасов¹¹. Интересното е, че и двамата в хода на изложението си достигат до уточнението, че *езикът* на тези първи кирилски издания — Октоих, Часослов, Цветен триод и Постен триод, е не просто „славянски“, а *среднобългарски*. Ето какво обобщава И. Богданов: „*Анализът на техните текстове сочи среднобългарски. Очевидно тези издания не са били предназначени за католишкото население в Полша, а за южни славяни от източноправославното изповедание*“¹². Ето че съвсем ясно е заявено,

⁸ Вж. например: „*През 1493 година в столицата на Черногорската държава — Цетина, с технически средства, доставени вероятно от Венеция, е основана първата славянска кирилска печатница на Балканския полуостров. На следващата година там се ражда първата славянска книга, отпечатана на кирилица. Тази книга е Осмогласникът. Печатарят е йеромонах Макарий.*“ — В: Тежината на словото. — В: http://pravoslavie.domainbg.com/01/tzinata_na_slovoto.html.

⁹ Естествено тук се включват и различните синонимни определения като „славянски първопечатни книги“, „славянски първопечатни издания“, „славянски палеотипи“ и пр.

¹⁰ Богданов, И. Българската книга..., с. 166.

¹¹ Атанасов, П. Яков Крайков. Книжовник. Издател. График. XVI в. София, 1980, с. 8.

¹² Богданов, И. Българската книга..., с. 166—167.

че всъщност Фиоловите книги притежават езиковите характеристики на среднобългарския език¹³. Освен това в цитирания фрагмент е загатнат и още един маркер за определянето на принадлежността на книгите към определена славянска общност — нейните ползватели или нейните читатели. Впрочем по повод на читателската аудитория може да се спомене и още едно твърдение, според което предназначението на Фиоловите книги е за Западна Русия и за балканските страни, които по това време са под турска власт¹⁴. Естествено подобни твърдения не почиват на сериозни научни факти, а са само в сферата на хипотезата, за тях не биха могли да бъдат открити и обосновани сигурни доказателства.

Доста по-предпазливо е становището на П. Атанасов по въпроса за езика на книгите на Швайполд Фиол. Изследователят първо цитира мненията на руски слависти, според които в основата на тези първи славянски издания е залегнал българският език. Споменава се за изследването на П. В. Владимиров¹⁵, според когото изданията на Фиол са правени по южнославянски оригинали предимно с влахо-българска редакция. Може би по-коректно би било да се каже *Търновска редакция*, тъй като отпечатването на Фиоловите кирилски инкунабули съвпада с културното влияние на Търновската книжовна школа в Сърбия, Влахия, Молдова и руските княжества. Исторически факт е, че Румъния, Влашко и Молдова в периода от XV до XIX в. използват езика от тази школа като книжовен и той е бил официален за тяхната канцелария и за грамотите им.

Петър Атанасов споменава и украинския учен П. М. Попов, който също подкрепя тезата, че краковските издания са на основата на среднобългарски текстове¹⁶. Изтъкнато е и категоричното мнение на А. И. Соболевски, който пръв определя езика на изданията на Фиол като среднобългарски¹⁷. След авторитетните доказателства за принадлежността на

¹³ Странното тогава е кое пречи на И. Богданов да причисли тези първи издания към раздела, озаглавен в книгата му „Начало на славянското книгопечатане“, а не към „Начало на българското книгопечатане“?

¹⁴ Старорусский литературный язык (литературный язык великорусской народности XIV — середина XVII). — В: <http://morfema.ru/blog/2009-04-10-9>.

¹⁵ Владимиров, П. В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатный издания и язык. Санкт-Петербург, 1888, с. 26—27. — Цит. по Атанасов П. Яков Крайков..., с. 8.

¹⁶ Попов, П. М. Початки друкарства у словян. Київ, 1924, с. 7. — Цит. по Атанасов П. Яков Крайков..., с. 10.

¹⁷ Соболевский А. И. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатный издания и язык. Изследование П. В. Владимирова, Спб., 1888. — Журнал Мин. Нар. Просв., Спб., 1888, кн. 259, отд. II, с. 331. — Цит. по Атанасов, П. Яков Крайков..., с. 10.

книгите към българската езикова традиция, все пак Атанасов изказва и своето становище: „Според нас най-правдоподобно е да приемем, че са поръчани от румънските господари и двата триода — *Постен и Цветен*. Те са най-близки по превода, по реда на статиите, по езика и правописа със среднобългарските текстове, разпространени и в румънските земи“¹⁸. За да докаже близостта до среднобългарския език, Атанасов сравнява три триодни текста — Московски ръкописен триод, Краковския (на Фиол) печатен и Български ръкописен триод. Изводът е, че в Московския ясно личат промените в словоредата и правописа, а българският ръкописен текст е идентичен с Фиоловия триод. Отбелязано е също така, че и по своята орнаментика Краковското издание се доближава до южнославянските ръкописни книги.¹⁹ Макар и предпазливо, Атанасов все пак доказва, че споменатите първопечатни кирилски книги от 1493 г. са среднобългарски по своя език и могат да бъдат определени не само като славянски инкунабули, но и като първите български печатни книги.

Според езиковите особености полската изследователка В. Стемпняк-Минчева разпределя четирите Краковски издания в две групи. Според нея *Октоихът* и *Часословът* са с „явна източнославянска основа“²⁰, а *Цветният* и *Постният* триоди принадлежат на среднобългарската езикова традиция²¹. Съвсем накратко са посочени някои особености с примери от текстовете, които илюстрират изводите на авторката. Естествено интересът ми в случая е насочен към онези характеристики, чрез които Стемпняк-Минчева определя среднобългарските традиции. Те са: среднобългарските рефлексии на *tj и *dj, среднобългарското окончание за 3 л. мн. ч. при аорист, употребата на двете носовки и типичния среднобългарски предлог за противопоставяне²². По силата на тези аргументи изброените особености не би трябвало да присъстват в текстовете от първата обособена от Стемпняк-Минчева група, където са изведени чисто руски езикови особености. Тъй като моят интерес е свързан по-конкретно с *Октоиха* на Фиол, ще дам някои примери от този текст, които са показателни за езиковите особености на среднобългарския език и които напълно съвпадат с изведените от Стемпняк-Минчева черти, отнасящи се за втората група.

¹⁸ Атанасов, П. Яков Крайков..., с. 12–14.

¹⁹ Атанас, П. Яков Крайков..., с. 16.

²⁰ Стемпняк-Минчева, В. Първите кирилски текстове, излезли от печатницата на Швайполт Фиол. — В: *Palaeobulgaria/Старобългаристика*, XIV (1990), кн. 2, с. 101.

²¹ Пак там, с. 102.

²² Пак там, с. 102.

Първото, което прави впечатление в текста, е употребата на двете носовки на етимологичните им места, например:

Л. 3: в сѣ^ѣ вѣ^ѣ

Л. 32: пакѣ^ѣ граде^ѣ сѣ^ѣдити мироу

Л. 36: сѣ^ѣгубѣ^ѣ естество приаѣ^ѣтъ

Л. 335: ѡзрѣ^ѣти на пѣ^ѣ таже не полти сѣ

Както е известно, ярка среднобългарска черта, възникнала на балканска почва, е дателният падеж за притежание и принадлежност и като следствие от него употребата на кратки енклитични местоименни дателни форми. Тази тенденция е прокарана и в текста на Осмогласника, например:

Л. 4: живо^ѣдакно^ѣмѣ^ѣ ти гро^ѣвѣ^ѣ²³

Л. 4: неизр^ѣнно^ѣмѣ^ѣ ти м^ѣрдѣ^ѣю Хѣ^ѣ бѣ^ѣ нѣ^ѣшѣ^ѣ.

Л. 4: сла^ѣ вѣ^ѣскр^ѣенію^ѣ ти Хѣ^ѣ. сла^ѣ ц^ѣр^ѣтвѣ^ѣю^ѣ ти.

Характерно е и по-честото използване на предлога оу вместо в, което се свързва с билабиализацията на съгласната 'в' през среднобългарския период. Например:

Л. 330: ѡ^ѣ зем^ѣльѣ^ѣ оу^ѣ зем^ѣлю^ѣ понд^ѣельѣ^ѣ

Л. 333: таже съ^ѣтвори^ѣхо^ѣмѣ^ѣ оу^ѣ жит^ѣии^ѣ с^ѣельѣ^ѣ

Л. 334: таже пла^ѣка^ѣтъ^ѣ тако^ѣ оу^ѣ кир^ѣѣ^ѣ гла^ѣво^ѣц^ѣѣ^ѣмѣ^ѣ

Процес, възникнал на чисто българска почва, е процесът на затвърдяване. Тази тенденция е прокарана в текста на Фиоловия Октоиха изключително последователно. На мястото на йотуваната голяма носовка е употребена само носовка, например:

Л. 332: иг^ѣра^ѣще^ѣ по^ѣуста^ѣ щ^ѣест^ѣво^ѣу^ѣще^ѣ

Л. 333: вели^ѣч^ѣани^ѣем^ѣъ^ѣ о^ѣу^ѣн^ѣъ^ѣка^ѣще^ѣ

Л. 326: о^ѣ гор^ѣѣ^ѣ непос^ѣло^ѣу^ѣша^ѣж^ѣии^ѣмѣ^ѣ

Среднобългарска характеристика са и формите на имперфекта, които започват да се образуват не от инфинитивната форма, а от основата за сегашно време. Такива случаи присъстват и в Октоиха, например:

Л. 6: вѣ^ѣпло^ѣща^ѣше^ѣ сѣ

Л. 18: про^ѣвѣ^ѣз^ѣгла^ѣша^ѣше^ѣ стѣ^ѣго

²³ Текстът на Октоиха се цитира от електронната му публикация на адрес: <http://starodruki.bloog.pl/?ticaid=66885>. За по-голямо улеснение цитирането на номерацията на страниците е по електронната номерация на книгата.

Следващият пример е показателен за началния етап на образуване на членната форма, а именно задпоставено показателно местоимение:

Л. 327: *☉ горе челоуѣкоу томоу иже ѿ своихъ женъ въздѣ творѣтъ*

Честа е употребата на предлога за противопоставяне, който в резултат от вторичната носовост през среднобългарския период графично се изписва с голяма носовка:

Л. 11: *нж призи на нгы*

Л. 22: *нж востаѣ прилѣкѣнїемъ словесе*

Л. 333: *нж ходите зде величїемъ*

Наблюдението върху текста откри и наличието на думи като *дрѣжкавъ*, *немилъчно*, *оутвърѣди*, които, както е известно, са свързани с развойните тенденции на сричкотворните *ръ* и *лъ* през среднобългарския период и които се различават от руския правопис.

Не бива да се пренебрегва и фактът, че във Фиоловия Октоих личи и традицията на руския правопис, на който е акцентирала Стемпняк-Минчева в своята статия. Този факт може да се обясни с изказаната по-горе теза, че в типографията на Фиол работят руски печатари, коректори и редактори (каквото е и обяснението на руския изследовател П. Владимиров²⁴) или че първопечатарят е използвал руски препис на среднобългарски паметник. Вероятно задълбоченият езиковедски анализ ще открие и други особености на текста, които го отнасят към традициите на Търновската книжовна школа и на среднобългарския език. В подкрепа на това твърдение може да се изтъкне мнението на руските изследователи А. С. Орлов и Н. Н. Воронин, според които за оригинал на Октоиха е послужил украински ръкопис от XV в. с характерния за това време среднобългарски правопис²⁵. Именно в Украйна през XV в. с второто южнославянско влияние ясно и категорично са прокарани и утвърдени традициите на Търновската книжовна школа.

След направените коментари вече е необходимо да се обърне внимание и на поставения в началото на този текст въпрос — какво означава терминът „славянска първопечатна книга“ или „славянски инкунабули“.

²⁴ Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатныя изданія и язык. Санкт Петербург, 1888, с. 26—27. — Цит. по Атанасов П. Яков Крайков..., с. 8.

²⁵ Орлов А. С., Воронин Н. Н. Введение: [Литература времени образования многонационального Русского государства. Время Ивана Грозного (1530-е – 1580-е гг.)] // История русской литературы: В 10 т. / АН СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941–1956. Т. II. Ч. 1. Литература 1220-х – 1580-х гг. – 1945. – С. 415–431. – В: <http://feb-web.ru/feb/irl/il0/il2/il2-415-.htm>.

Повечето изследвания в тази област настояват, че всъщност историята на славянското книгопечатане започва с първата славянска книга — да, на пръв поглед твърде логично и лесно като отговор. Само че този отговор е приемлив и верен, когато става дума само за „техническата“ страна на нещата — т. е. под „славянска“ се разбира твърде общо книга с кирилски шрифт и в най-добрия случай предназначена преобладаващо за „славяни“ (ако въобще може да се определи съвсем точно адресатът на първите печатни книги). С изключение на тези две условия, терминът „славянски“ не назовава и не означава нищо конкретно. Според мен е твърде объркващо да се говори за „първата славянска книга“ в историята на славянското книгопечатане и след това да се коментира историята на книгата в конкретна славянска общност — българска, руска, сръбска и пр.²⁶ Всъщност откъде се появява тази „първа славянска книга“? Мисля, че отговорът на този въпрос вече беше даден в хода на настоящото изложение. Първите славянски кирилски печатни издания са наследници на езиковите характеристики на Търновската книжовна школа, т. е. те са български инкунабули и водят своето начало от Краков с дейността на Швайполд Фиол още от 1491 г.

²⁶ Вече стана въпрос за разделението на частите в книгата на И. Богданов, а същото положение се наблюдава и в цитираните вече руски сайтове, където „славянските инкунабули“ са отделени и „небрежно“ споменати.